

УДК 81'366.541:811.161.2
DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2024-1-5>

ПЕРВИННІ ТА ВТОРИННІ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ ФУНКЦІЇ ДАВАЛЬНОГО ВІДМІНКА В СИСТЕМІ ТРАНСПОЗИЦІЙНИХ ЗМІН

Назаренко І. О.

*кандидат філологічних наук,
асистент кафедри української мови*

*Заклад вищої освіти «Подільський державний університет»
вул. Шевченка, 13, Кам'янець-Подільський, Хмельницька область, Україна*

orcid.org/0000-0002-1830-9706

nazarenko.mr@gmail.com

Ключові слова: *транспозиція, грамема, граматична форма, категорія відмінка, первинне граматичне значення, вторинне граматичне значення, периферія.*

Стаття продовжує цикл досліджень, присвячених питанню граматичної транспозиції в межах категорії відмінка у зв'язку із ситуативно-прагматичними настановами контексту. У розвідці йдеться про внутрішньокатегорійні перехідні процеси, проблему виявлення первинних і вторинних семантико-синтаксичних функцій, їх валентність і здатність до розвитку й розширення контекстуального ареалу на прикладі форми давального відмінка; представлено семантичну парадигму спеціалізованих значень відмінкових граем, виокремлено та класифіковано транспозиційні семантико-синтаксичні функції давального відмінка; здійснено семантико-граматичний і семантико-стилістичний аналіз функціонування граматичних транспозитів, вивчено контекстуальні умови та своєрідність їх уживання.

Давальний відмінок у своїх транспозиційних інтенціях найбільш тяжіє до суб'єктності номінатива, також може набувати об'єктних значень із різноманітними семантичними відтінками. Проте його первинна адресатна функція залишається поза межами транспозиційних змін і тому виражається тільки граемою давального відмінка.

Зі свого боку, первинна сема адресата зумовлює виникнення та функціонування вторинних значень давального відмінка. У зв'язку із цим семантична парадигма розгляданого відмінка порівняно нерозгалужена, обмежується не тільки лексично (йдеться переважно про категорію особи), але й у семантико-синтаксичному плані. Вторинні функції давального відмінка зумовлені транспозиційними зміщеннями переважно в площину називного та знахідного відмінків і утворюють підсистему таких значень: суб'єкта стану, потенційного суб'єкта дії, призначення (зокрема, з відтінком обмеження), об'єкта дії та стану. Периферійні значення давального відмінка – адресатно-посесивне, означальне та ін. – виникають зазвичай унаслідок часткової або повної ад'єктивації.

Метафоризація давального відмінка – досить рідкісне, проте специфічне явище. Розглядана граматична форма дає змогу акцентувати увагу на вираженій суб'єктивності, інтимності, емоційності, подекуди наголосити на адресатній обмеженості дії, вираженої предикатом. Давальний відмінок, транспонуючись, може змінювати стильове забарвлення контексту, додаючи йому розмовного забарвлення, підкреслюючи категоричність сказаного або посилюючи наказову модальність.

Використані у статті принципи аналізу процесів транспозиції дають змогу виявити глибинні системні зв'язки граматичних одиниць і категорій, що сприяє збагаченню теорії функціональної граматики української мови, граматичної стилістики. Наукова новизна роботи визначається комплексним характером дослідження транспозиційних модифікацій у межах граматичної категорії відмінка, висвітленням ролі валентності предиката і транспозиційних змін у формуванні неспеціалізованих значень відмінків.

PRIMARY AND SECONDARY SEMANTICAL-SYNTACTICAL FUNCTIONS OF DATIVE AT THE SYSTEM OF TRANSPOSITION

Nazarenko I. O.

Candidate of Philological Sciences,

Assistant at the Department of Ukrainian Language

Institution of Higher Education "Podillia State University"

Shevchenko str., 13, Kamianets-Podilskyi, Khmelnytskyi region, Ukraine

orcid.org/0000-0002-1830-9706

nazarenko.mr@gmail.com

Key words: *transposition, grammeme, grammatical form, category of case, primary grammatical meaning, secondary grammatical meanings, periphery.*

The article continues the cycle of research devoted to the issue of grammatical transposition within the case category in connection with the situational-pragmatic purpose of the context. The dative case, in its transpositional intentions, gravitates most towards the objectivity of the nominative, it can also acquire object meanings with various semantic shades. However, its primary addressee function remains outside of transpositional changes and is therefore expressed only by a grammeme of the dative case.

The primary seme of the addressee determines the emergence and functioning of the secondary meanings of the dative case. In this regard, the semantic paradigm of the considered case is relatively unbranched, limited not only lexically, but also semantically and syntactically. The secondary functions of the dative case are caused by transpositional modifications mainly in the plane of the nominative and accusative cases and form a subsystem of the following meanings: subject of state, potential subject of action, destination (especially with shades of limitation), object of action and state. Peripheral values of the dative case – addressive-possessive, indicative, etc. – usually arise as a result of partial or complete adjectivization.

Metaphorization of the dative case is a rather rare, but specific phenomenon. This grammatical form allows you to emphasize the expressed subjectivity, intimacy, emotionality. The dative case, being transposed, can change the stylistics of the context, adding a colloquial color to it, emphasizing categoricalness or strengthening the imperative modality.

The principles of analysis of transposition processes used in the article make it possible to reveal the deep systemic connections of grammatical units and categories, which contributes to the enrichment of the theory of functional grammar of the Ukrainian language, grammatical stylistics. The scientific novelty of the work is determined by the complex nature of the study of transpositional modifications within the grammatical category of case, highlighting the role of predicate valence and transpositional changes in the formation of non-special case values.

Постановка проблеми. Українській відмінковій системі властиві широкі транспозиційні можливості, що зумовлюється структурою мови на морфологічному, формально-синтаксичному, семантико-синтаксичному та комунікативному рівнях. Саме тому у відмінка «виняткова роль за обсягом семантичних функцій, за роллю в семантико- й формально-синтаксичній структурах речення» [1, с. 3].

У зв'язку з тим, що основною функцією відмінка є вказівка на предметність реалій, які він називає, то він не може не впливати на фор-

мування семантико-синтаксичної структури речення. При цьому відмінок зумовлюється та координується предикатом, залежить від його семантико-синтаксичної валентності. На змістову залежність відмінкових граем від семантико-синтаксичної позиції в реченні вперше звернув увагу О. О. Потебня [2], а згодом Є. Курилович, розглядаючи відмінки з позиції синтаксичних функцій, виокремив первинні та вторинні значення цієї граматичної категорії [3]. Функційна класифікація українських відмінків І. Р. Вихованця впорядкована за ознаками центральності,

напівпериферійності й периферійності, дає змогу диференціювати первинні та вторинні семантико-синтаксичні функції відмінка, виокремювати внутрішню й зовнішню (частиномовну) транспозиції відмінкових граем [4]. На засадах функційно-категорійної теорії категорію відмінка в семантико-синтаксичній структурі речення дослідила М. Я. Плющ, зосередившись на багатоаспектному вивченні парадигматичних відношень і синтагматичних зв'язків іменника в сучасній українській літературній мові [5]. І хоча дослідники майже одноставно стверджують, що відмінок як багатомірна категорія іменників має сформовані функції своїх граем і в нього «найпоєднаніше виражена порівняно з іншими морфологічними категоріями іменника семантична спеціалізація» [1, с. 9], наявність вторинних та периферійних значень у кожного відмінка приводить дослідника у площину граматичної транспозиції.

Мета статті – з'ясувати транспозиційні можливості давального відмінка у зв'язку із ситуативно-прагматичними настановами контексту.

Виклад основного матеріалу. Давальний відмінок належить до напівпериферії відмінкової системи української мови. Його лексичну основу становлять назви осіб або метафоризованих об'єктів, що великою мірою обмежує транспозиційні можливості граеми й у функціонально-семантичному плані робить її однією «з найбільш компактних» [6, с. 74]. Проте давальний транспонується в семантико-синтаксичні зони інших відмінків, переважно у площину функціонування акузатива (набуває об'єктної семантики) та номінатива (актуалізується суб'єктне значення).

У сучасному українському мовознавстві немає єдиного принципу функціонально-семантичної класифікації значень давального відмінка. Так, в академічній граматиці української мови за редакцією І. К. Білодіда [7, с. 82–84] виокремлюються такі функціональні різновиди давального:

1) власне давальний: Князь. *Пан хоче сказати, що ми мусимо віддати свою дочку зухвалому козакові?* [Рогова, с. 102];

2) давальний об'єктів психічної реакції: *вірину побаченому, навчати добру, радіти щастю, заздрити сусідам;*

3) давальний центрального об'єкта (давальний вигоди / невигоди): *...хтось устиг прибути раніше за тебе (на тенісний корт) і вже вправляється, схоже, виходить їм ліпше, ніж мені...* [Забужко 2005, с. 163]; *...на столі червонів томпаковий самовар і кофейний лембик; про його скажу кілька слів, бо з тим лембиком сталася мені потім пригода* [Старицький, с. 372]; *Отож дві товсті книжки – життєписи Суворова та Фрідріха Великого – мені були найлюбіші* [Старицький, с. 372];

4) давальний суб'єкта: *...йти з ними (книжками) на балкон тобі більше не смакувало...* [Забужко 2005, с. 29];

5) давальний позбавлення, або давальний аблативний: *Чи, може, їй (ластівці) крило підбито, чи, може, впала їй вина* [Драч, с. 173]; *...шкода праці, вже й так мені дві статті цього року пропало...* [Леся Українка, с. 278];

6) давальний неповнозначний: *Санька. Отож так. Жив собі чоловік та жінка* [Винниченко 1989, с. 24];

7) давальний приінфінітивний: *...я повинен відкрити йому (братові) очі...* [Загребельний, с. 17];

8) давальний ставлення до ознаки: *милий дівчині, винний батькам, подібний вогню, симпатичний сусідам.*

Недолік вищенаведеної класифікації функцій давального відмінка полягає в тому, що вона не має чітко вираженого принципу виокремлення значень – ґрунтується і на семантичному наповненні граеми, і на лексичній семантиці дієслів, і на синтаксичній позиції іменника тощо. Крім того, запропонованій термінології властива розмитість, нечіткими є дефініції, що призводить до неоднозначностей у трактуванні.

Запропонована Й. Ф. Андершем класифікація «обставинно-об'єктних значень» [8, с. 36] давального відмінка ґрунтується насамперед на функціонально-семантичному наповненні граеми:

1) давальний обмеження (комбінаторний варіант прийменниково-відмінкової конструкції «для + іменна частина»): *Тут кожна віть мені жива* [Олійник, с. 38]; *Шумлять мені тополі* [Сосюра, с. 128];

2) давальний носія стану: *Ні, не куняє він, думки, наче сни, снуються старому* [Гончар, с. 253]; *Сівши під деревом, Ліна притулилася спиною до стовбура, й Борис відчув, як боліла їй спина, зморена працею* [Письменна, с. 85]; *...Толі страшенно кортить ще посидіти і подивитись (на бурю)* [Винниченко 1989, с. 313]; *...притомився Юхим, зняв свого цупкого брезентового фартуха, побитого іскрами, і, розтираючи праву руку – вона вже частенько німіє йому, – пішов на низи подихати вільховою прохолодою* [Тютюнник, с. 168];

3) давальний призначення: *Хмельницький. Я напишу князеві листа, нагадаю про його обіцянку...* [Рогова, с. 103–104]; *Вернусь і гляну знов на кучеряву осінь, зашелестить мені чи листя, чи «прощай»...* [Сосюра, с. 98]; *Михно. Дивує інше: як же фашисти могли дозволити їй далі володіти фабрикою нащадкам Енгельса?* [Загребельний, с. 214]; *Толя теж заховався б кудись, але мама зборонила йому сидіти біля вікна...* [Винниченко 1989, с. 313];

4) давальний афективний («оформляє назву особи, яка підкреслено зацікавлена в дії, її результатах» [8, с. 38]): *Іра. Зараз мені сядьте!* [Винниченко 1993, с. 255];

5) давальний належності характеризується додатковим відтінком присвійності: *Невеликий дрючок пролетів над головою мені* [Винниченко 1993, с. 273].

Ядерним значенням грамеми давального відмінка є сема адресата дії, яка базується насамперед на семантико-синтаксичній ознаці пасивності й остаточної скерованості дії на об'єкт мовлення. Цей чинник зумовлюється валентністю предикатів, з якими сполучаються розглядані словоформи – йдеться про досить обмежену групу перехідних дієслів із двооб'єктною спрямованістю, які вимагають при собі одночасного вживання давального адресата та знахідного з об'єктною семантикою (або його функціонального відповідника – генітива, інфінітива, підрядного речення). Чітких обмежень щодо лексичного наповнення таких предикатів немає, обов'язковою є наявність семи цілеспрямованої дії, як-от: *давати, дарувати, віддати, подавати, продавати, надсилати, позичати, платити* тощо: ...*Володимир... княнам до їхніх богів дарував ще Перуна, і Хорса, і Мокош, і Смаргла, і тим завоював їхні серця* [Загребельний, с. 23]; Ялосовета. *Не затягуйте, отче, хрестин. Давайте діткам гарненькі імена* [Ковінька, с. 217]; ...*Мартоха прожила з дрібними дітьми за своїм «п'яницею-недбалицею», що запродував лихварям збіжжя ще в накоренку...* [Леся Українка, с. 58].

Багато дієслів за своїм іманентним значенням не містять семи адресатності. Проте в певних контекстах під впливом давального відмінка дещо послаблюється значення конкретної безпосередньої дії предикатів. Йдеться, наприклад, про такі словоформи, як: *читати, відписувати, диктувати, шити, відпрацьовувати, співати, нести, підкидати, виламати, викосити, залишати, піднести, писати малювати, грати* та под.: *З Володею і я глибоко вірив: напевно, родяться такі люди, що їм інтуїцію і натхнення лопатою підгрібають* [Ковінька, с. 126]; ...*батько перед самісінькою копанкою словесну духівницю дав: «Тобі, Кіндрате, відписую господарство»* [Ковінька, с. 245]; (Володимир) *віз Києву нову віру і нову княгиню* [Загребельний, с. 25].

Уживання іменників з дієсловами на кшталт *заважати, сприяти, допомагати, служити, годити, шкодити, набридати, докоряти, співчувати, вказувати* актуалізує в граемі давального відмінка вторинну сему об'єкта дії: *Так і тепер Дарка почала «вичитувати» панні* (за спізнення), *ледве тая прийшла* [Леся Українка, с. 54]; *Ярина сіла поруч з батьком на покуті, їй, яко засватаний, належало чільніше місце в хаті, та й вона вже не виходила з-за столу помагати матері коло печі* [Леся Українка, с. 93]; *Кайдашиха. Ти, Карпе, не потурай своїй жінці, а то вона мене не слухає,*

ще й лає [Нечуй-Левицький, с. 292]. Сема об'єкта дії в парадигмі значень давального відмінка виникає внаслідок «нейтралізації обставинно-цільової семантики» [1, с. 111] давального адресата дії. Хоча давальний об'єкта виступає лексико-комбінаторним варіантом сильнокерованого знахідного, оскільки набуває об'єктного значення, обидві грамеми сполучаються з дієсловами з відмінною семантикою та граматичною валентністю.

З дієсловами *вірити, ввіряти, молитися, симпатизувати, задрити* та под. давальний відмінок вживається у функції об'єкта стану: *Жінкою вона буде тобі золотою – вір батькові* [Тютюнник, с. 161]; ...*княни... молилися далі своїм добрим богам, кожен міг при потребі мати свого власного бога, слухняного і покірнього...* [Загребельний, с. 22]; Митрополит. *Народові нашому дуже не до вподоби твоя дружба з ляхами...* [Рогова, с. 108]; ...*і смертю помстила (жар-птиця), помстила мені тим, що вмерла для мене, віддавши життя мені тяжко буденне!?* [Драч, с. 241]; Староста. *Тепер і батькові рідному не вір* [Коцюбинський, I, с. 80].

Аналогічну семантико-синтаксичну функцію виконує грамема давального відмінка з аналітичними предикатами типу *вірний, корисний, відданий, слухняний, підвладний, покірний*: *Йому було присьмно, що він, старий генерал, якого сусіди вважали «червоним» і небезпечним, завжди лишався вірним собі* [Коцюбинський, III, с. 210]. У подібних значеннях нерідко виступають абстрактні іменники, що в семантико-стилістичному плані робить відповідні словоформи-транспозити маркованими компонентами: *вірний коханню, відданий ідеї, корисний справі* тощо.

Із метою відтворення психічного або фізіологічного стану особи давальний відмінок може виконувати функції називного відмінка в суб'єктному значенні. Валентність субстантива залежить від семантики предиката – безособового дієслова, дієслова стану, форм на -но, -то, модального допоміжного слова, прислівника та под.: *О, як боліло їй – аж кров біліла, коли вона себе в тобі родила!* [Олійник, с. 44]; *Льотчикам натомлено дрімалось* [Олійник, с. 56]; *Князенко. Дідові Костянтиніві зараз треба коня, а дід дождити не любить!* [Рогова, с. 41]; *Паненяті стало ніби ніяково, що Тиміш так пильно дивиться на нього...* [Рогова, с. 41]. Унаслідок цього утворюється вторинне значення грамеми давального відмінка – суб'єкт стану. Предикат, займаючи центральну семантико-синтаксичну позицію в реченні, сприяє переміщенню «суб'єкта дії на другий план або його усуненню» [1, с. 113]. Грамема давального відмінка в такій семантико-синтаксичній позиції вказує на пасивність особи, підпорядкованість певним відчуттям або навіть її залежність від психофізіологічного стану. Порівняно

з називним суб'єкта стану грамема давального в цій функції є маркованою – суб'єкт характеризується через призму зовнішніх чинників: пор. *я сміюся – мені смішно, він боїться – йому боязко, вона не співає – їй не співається, вони весело працюють – їм весело працюється*; або: *Впав чоловік, і годі йому встати, і кранами його не підвести* [Драч, с. 225]; *...їй* (Раді), *бічним зором, угледілося, ніби в розсохломому плетеному кріслі хтось сидить* [Забужко, 2005, с. 169]; *І чого так людині раптом умерти?!* [Леся Українка, с. 270] тощо. Зазначена особливість давального суб'єкта стану нерідко використовується в художніх творах як допоміжний засіб розкриття психоемоційного стану персонажів або обставин їх життя, наприклад: *Їй* (Локсандрі) *було і страшно, і весело, і сумно* [Рогова, с. 114]; *Він* (Кайдаш) *не давав Лаврінові грошей до рук, і Лаврінові стало важко покорятись дражливого та лайливого батькові* [Нечуй-Левицький, с. 358]; *Світ їм* (людям) *було зав'язано, говорити – наказано, ходили німі...* [Васильченко, 1970, с. 125].

Семантика предикатів, які вимагають при собі форми давального відмінка, є визначальною для утворення додаткових сем. Наприклад, дієслова зі значеннями заборони, волевиявлення, можливості, потенційності (*дозволяти, скомандувати, веліти, наказувати, порадити, пропонувати, рекомендувати, підказувати, доручати, попускати, забороняти, перешкоджати*), вживаючись паралельно з інфінітивом, призводять до накладання у відмінковій граемі сем адресатності та суб'єктності. У такому разі виникає транспозиційна функція давального відмінка потенційного суб'єкта дії: *Опальному депутату Держдуми Костянтину Затуліну дозволили в'їжджати на Україну* [Тракало, с. 3]; *...командир полку Біловодов наказав мені поставити два міномети біля роти танкістів на висотці* [Загребельний, с. 217]; *Командир звелів Гарикові повернути важіль* [Трублаїні, с. 351].

Для давального відмінка іманентно властива семантико-синтаксична залежність від предиката, але у вторинних функціях зв'язок із дієсловом зазначеної граеми може послаблюватися або й розриватися. Що, зокрема, властиво для давального відмінка з актуалізованими семами призначення та посесивності.

Відсутність валентного зв'язку з предикатом у формі давального відмінка призначення зумовлює транспозицію граеми в площину обставини, актуалізує функцію цільового обставинного значення. Можливість сполучатися як із перехідними, так і з неперехідними дієсловами розширює змістові та контекстуально-стилістичні межі вживання розгляданої граеми давального відмінка у функції «обставинно-адресатного детермінанта»

[1, с. 116]: *Білява, пінноволося і синьоока, мама була йому найгарніша, коли запинала чисте високе чоло червоною хусткою...* [Тютюнник, с. 204]; *І все мені дзюрчать швидкі холодні хвилі, і все мені завод невпинно цокотить...* [Сосюра, с. 44]; *І напишуть: слава не помре їм у прийдешнім брязкоті мечів* [Маланюк, с. 176].

Уживання давального призначення є досить поширеним у розмовному мовленні й використовується переважно в емоційно гострих ситуаціях або з метою штучного нагнітання напруги самим мовцем, підкреслення ним власної ваги, значущості (зокрема, через наголошення на словоформі *мені*): *«Чекай, – думав він (Доря) гірко про батька, – будеш ти знати, як я тобі повішусь...»* [Жоцюбинський, III, с. 209]; *Генерал. Матір я взяв із села. А вона мені з Києва третій раз уже боса втекла* [Драч, с. 251]; *– Для проведення патолого-анатомічного дослідження треба зробити розтин тіла... – Ну! Не я ж вам робитиму!* [Загребельний, с. 12]. Сема призначення в подібних контекстах набуває додаткового відтінку категоричності, посилює ефект наказовості, спонукання, як-от: *Степан Никифорович. Ліда! Січас же мені до самовара там!..* [Антоненко-Давидович, с. 471].

Така властивість давального нерідко використовується в художньому мовленні в ситуаціях, коли висловлювання має позитивне ідейно-змістове та емоційно-психологічне спрямування (зокрема, виражає внутрішню потребу мовця в певних реаліях, особах, що викликано його любов'ю, трепетним ставленням до них). Проте з формального погляду такі висловлювання становлять собою наказові конструкції, у яких грамема давального відмінка виступає центральною експресемою. Адресатна семантика давального відмінка дає змогу граемі сполучатися з обмеженим колом перехідних дієслів, тому зміст зазначених сполучень є певною мірою передбачуваним. Отже, виконується одна з головних умов метафоризації мовних одиниць: контрдетермінація – неочікуваний розрив семантико-граматичної узгодженості компонентів аж до міжчастиномовної транспозиції. Наприклад: *І хата моя біла, і криниця, і ніжний борець з картоплею на дні... Прийдіть мені! Вернітеса мені! Благословіть мене і посміхнітеса!* [Вінграновський, с. 39]; *... будь при мені, будь навіки мені при мені* [Вінграновський, с. 183].

У багатьох випадках розглядані словоформи через послаблення семантичного значення та посилення емотивного складника тяжіють до часток або вигуків: *– Буду йти, бо мені з нею (коровою) і смеркне...* [Вінграновський, с. 588]; *Лаврін. Добрий вечір тобі, дівчино!* [Нечуй-Левицький, с. 315]; *Будьте мені здорові, meine liebe*

Wunderblume! [Лєся Українка, с. 273]; Мотря. *Ой лишечко мені!* [Нечуй-Левицький, с. 277]; або остаточно транспонуються до розряду часток: *Карпо Хведорович Наумець, з фаху – полтавський булочник, нотар Базилевський, земський діловод Коськин, Юрко Брень (цей так собі, без фаху) і, нарешті, Стасик Мірошниченко – це рада охтирської «Просвіти»* [Антоненко-Давидович, с. 57]; Тиміш. *Я собі проходила людина: сів трохи спочити* [Васильченко, 2000, с. 247].

Сема призначення в граемі давального відмінка може набувати відтінку обмеженості. У такій функції давальний вживається з метою підкреслити особливість бачення світу мовцем, його винятково тонкого сприйняття реалій навколишньої дійсності. Висловлювання із зазначеними словоформами наголошують на суб'єктивності відчуттів адресата дії, перетворюють його на суб'єкта «емоційно-оцінного відношення» [9, с. 80]: *Червоні рожі на хустині горять мені* [Вінграновський, с. 798]; *У вас сажа, а нам Україна маками цвіте!* [Гончар, с. 211]; *Тут кожна віть мені жива* [Олійник, с. 38]; *А сонце медалью блискає всяк суцому на планеті* [Олійник, с. 77].

З подібним значенням та відтінковими нашаруваннями вживається давальний із семантикою призначення, коли дія адресується конкретній особі. Такі конструкції зазвичай супроводжуються орудним засобу дії: *Я Вам сльозою щось казав з імли – ви палець на уста мені поклали!* [Драч, с. 79]; *Що воно за шабля висне на стіні в музеї в Переяславі, в історії на дні, грає, сонцем блискає і тобі, й мені?!* [Драч, с. 103]; *Я бачу тебе, шабле, в султана на стіні на килимі персидському, в німій самотині між ятаганів вигнутих ридаси ти мені* [Драч, с. 106]. Словоформи з актуалізованою семою обмеження є синонімічними до конструкцій генітива з прийменником *для*. Проте в художньо-поетичному мовленні надається перевага граемі давального відмінка, яка має більш суб'єктивний, інтимний характер, ніж прийменниково-відмінкове утворення «для + родовий відмінок» [8, с. 37]. Крім того, давальний обмеження виконує роль стилістичного маркера, оскільки в будь-якому контекстуальному оточенні зберігає первинне значення адресатності, що породжує додаткові конотативні відтінки: *...в проміннях пам'яті обличчя дороги. Душа у кожного прекрасним осіянна, бо кожен з них мені не догорів* [Вінграновський, с. 31]; *Стоїть мені моя гірка зоря...* [Вінграновський, с. 105]; *Нема мені тут моря!* [Вінграновський, с. 74]; *Розвиднилась тобі береза білим-біла, це я тобі стою – тривожна і смутна, так забіліла щерть, так щемно забриніла різкого болю снігова струна* [Драч, с. 136].

Транспозиція давального призначення може супроводжуватися конотативними нашаруваннями й у випадках несумісності з валентним зна-

ченням предиката, яке іманентно не передбачає сполучення з граемами давального відмінка: *З глибин сердець джерела пружно б'ють – і шумувати морю, не вмирати...* [Драч, с. 119]; *І я страждав – й мені навкруг страждали, і я співав – й мені навкруг співали, я світом жив, я жив у боротьбі... в проміннях пам'яті обличчя дороги* [Вінграновський, с. 34].

Давальний може виступати допоміжним компонентом у фразеологізованих конструкціях з узагальнювальним значенням: *Наша рівна, степова, сухенька – жабі по коліна, – Кодима в білих киплячих бульбах враз підійшла, як молоко на вогні...* [Вінграновський, с. 815]; *– У Семигорах нема де і втопитися, бо в ставках старій жабі по коліно* [Нечуй-Левицький, с. 268]; *Правда, за іронією долі він (родич) таки втопився, але не на глибині, а в маленькій річечці, де води бувало, як у нас казали – жабі по око, звісно, бувши при цьому нестемно п'яний* [Шевчук, с. 120].

Первинна семантико-синтаксична функція давального відмінка адресата дії може трансформуватися у вторинне значення посесивності. І хоча в таких конструкціях предикат із семантикою належності нерідко згорнутий, розглядана граєма «характеризується подвійною залежністю» [1, с. 117] від дієслова (актуалізується адресатна сема) та іменника (з'являється посесивне значення). Таким конструкціям властива різноспрямованість семантики:

а) граєма давального відмінка у присубстантивній позиції у сполуці з такими іменниками, як *ціна, пам'ятник, початок, кінець, подяка, слава, допомога* тощо: *Поради вчителів, який готується працювати з першим класом* [Сухомлинський, с. 121]; *Хвала життю* [Коцюбинський, III, с. 228]; *Подяка від мене належить Юрію Шевельову (Шереху) за щирі допомоги матеріалами і в редакційній праці, Леоніду Лиману... Івану Кошелівцю...* [Лаврінченко, с. 9]. Особливістю давального присубстантивного є те, що він охоплює не лише назви осіб, пор., наприклад: *Золотницький (читає)*. «В Полтаві дозволено поставити пам'ятник першому українському поетові Івану Петровичу Котляревському» [Карпенко-Карий, с. 126]; *У світі існує багато пам'ятників тваринам, які в той чи інший спосіб прислужилися людству, – я ж пропоную побудувати пам'ятник корові* [Голобородько, с. 381]; *Позаторік попередня міська влада саме там (на Івановій горі) вгніздила ще й пам'ятник полтавській галушці...* [Неїжмак, с. 3];

б) сполуки з назвами осіб (що вказують на людські якості, спорідненість, свояцтво, професійну належність тощо) у складі іменної частини присудка: *Василь бабі сестра в третій, а я йому сваха* [Нема приповідки, с. 11]; *Я тобі не брат,*

ти *мені* не сват [Нема приповідки, с. 247]; *Я тобі* не лікар; *Він мені* не радник;

в) посесивне значення цільової спрямованості, виражене сполукою давального (вказує на суб'єкт володіння) та родового або знахідного відмінків (назви одягу, частин тіла тощо): *...все було так просто, природно, відколи світ світом, що жадна нечиста думка не засмітила їй* (Марічці) *серця* [Коцюбинський, III, с. 144]; *Тітка. Та штани б йому скинув, бо забрудниш різкою* [Винниченко, 1989, с. 247];

г) давальний, що формально є синонімічним відповідником конструкцій, які відповідають на питання *у кого? у чого?*: *...Федір Кваша... завжди похмурий, немов йому ніколи в очах не розвиднялось* [Гуцало, с. 105]. Давальний відмінок у таких випадках робить відповідну словоформу стилістично виразною, граматичне значення відтінює значення лексичне, відповідно зміщуючи логічні та змістові акценти з предикативного центру на особу: *Яблука пізнання догнивають, і млявий оспалий Змій жінці з кошиком, наче обвисла спідниця, сповзає з коліна* [Забужко, 1990, с. 40]; *...і небо... і готель... рука на пальовій стіні – це все, немов далекий вибух, як пам'ять втрачена мені* [Вінграновський, с. 98].

Висновки. Первинна сема адресата зумовлює виникнення та функціонування вторинних значень давального відмінка. У зв'язку із цим семантична парадигма розгляданого відмінка порівняно нерозгалужена, обмежується не тільки лексично (йдеться переважно про категорію особи), але й у семантико-синтаксичному плані. Вторинні функції давального відмінка зумовлені транспозиційними зміщеннями переважно в площину називного та знахідного відмінків й утворюють підсистему

таких значень: суб'єкта стану, потенційного суб'єкта дії, призначення (зокрема, з відтінком обмеження), об'єкта дії та стану. Периферійні значення давального відмінка – адресатно-посесивне, означальне та ін. – виникають зазвичай внаслідок часткової або повної ад'єктивації.

Давальний відмінок у своїх транспозиційних інтенціях найбільш тяжіє до суб'єктності номінатива, також може набувати об'єктних значень із різноманітними семантичними відтінками. Проте його первинна адресатна функція залишається поза межами транспозиційних змін і тому виражається тільки грамемою давального відмінка.

У зв'язку із згаданою обмеженістю семантичної парадигми давального відмінка граматична метафоризація грамеми є досить рідкісним, проте специфічним явищем. Давальний відмінок дає змогу акцентувати увагу на вираженій суб'єктивності, інтимності, емоційності, подекуди – наголосити на адресатній обмеженості дії, вираженої предикатом. Розглядана грамема, піддаючись транспозиції, здатна змінити стильове забарвлення контексту, оскільки додає йому відтінку розмовності, категоричності, наказовості: це особливо виразно помітно у випадках, коли у словоформи майже нівелюється лексичне значення і вона починає виконувати роль частки або вигуку.

Отже, проблема виявлення первинних і вторинних семантико-синтаксичних функцій давального відмінка, валентність його грамеми значень та здатність до розвитку й розширення контекстуального ареалу є достатньо вичерпаною. Актуальним залишається питання більш поглибленого вивчення контекстуальних умов транспозиційних модифікацій зазначеного відмінка в ролі стилістичного маркера.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови. Київ : Наук. думка, 1987. 231 с.
2. Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике: в 4 т. Москва : Просвещение, 1977. Т. IV. Вып. 2. 406 с.
3. Курилович Е. Очерки по лингвистике. Москва : Изд-во иностр. лит., 1962. 456 с.
4. Вихованець І. Р. Транспозиція українських відмінкових форм. *Opera Slavica VIII*, 1998. № 4. С. 21–26.
5. Плющ М. Я. Категорія відмінка в семантико-синтаксичній структурі речення. Київ : Вид-во Національного педагогічного ун-ту імені М. П. Драгоманова, 2016. 252 с.
6. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики укр. мови. Київ : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 398 (2) с.
7. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1972. 515 с.
8. Андерш Й. Ф. Семантична структура безприйменикового давального відмінка в чеській і німецькій мовах. Київ : Наукова думка, 1975. 134 с.
9. Паук М. М. Функції препозитивних форм давального відмінка в структурі українських прислів'їв. Наукові праці: наук. журнал Чорноморського нац. ун-ту ім. Петра Могили. Серія Філологія. Мовознавство. Миколаїв, 2017. Т. 299. Вип. 287. С. 78–82.

REFERENCES

1. Vykhovanets, I.R. (1987). *Systema vidminkiv ukrainiskoi movy [Case system of the Ukrainian language]*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

2. Potebnia, A.A. (1977). *Yz zapysok po russkoi hrammatyke [From notes of Russian grammar]*. Vol. 4. Moskow: Prosveshchenye [in Russian].
3. Kurylovych, E. (1962). *Ocherky po lynchvystyke [Essays of linguistics]*. Moskow: Izdatelstvo inostrannoj literatury [in Russian].
4. Vykhoanets, I.R. (1998). *Transpozyciia ukrainskykh vidminkovykh form [Transposition of Ukrainian case forms]*. *Opera Slavica* (VIII) P. 21–26 [in Ukrainian].
5. Pliushch, M.Ya. (2016). *Katehoriia vidminka v semantyko-syntaksychnii strukturi rechennia*. Kyiv: Vyd-vo Natsionalnoho pedahohichnoho un-tu imeni M.P. Drahomanova. [in Ukrainian].
6. Vykhoanets, I.R. & Horodenska, K.H. (2004). *Teoretychna morfolohiia ukrainskoi movy: Akadem. hramatyka ukr. movy [Theoretical morphology of the Ukrainian language: Akadem. Ukrainian grammar of language]*. Kyiv: Pulsary [in Ukrainian].
7. *Suchasna ukrainska literaturna mova: Syntaksys* (1972). / Za zah. red. I.K. Bilodida. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
8. Andersh, Y.F. (1975). *Semantychna struktura bezprijemnykovoho davalnoho vidminka v cheskkii i nimetskii movakh*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
9. Pauk, M.M. (2017). *Funktsii prepozytyvnykh form davalnoho vidminka v strukturi ukrainskykh prysliviv*. Naukovi pratsi: nauk. zhurnal Chornomorskoho nats. un-tu im. Petra Mohyly. Seriia Filolohiia. Movoznavstvo. Mykolaiv [in Ukrainian].

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антоненко-Давидович: Антоненко-Давидович Б. Д. Твори: у 2 т. Київ : Дніпро, 1991. Т. 1. 747 с.
2. Васильченко: Васильченко С. Чайка. Вибрані твори. Київ : Веселка, 1970. 222 с.
3. Васильченко, 2000: Васильченко С. В. Мужичський ангел. Київ : Веселка, 2000. 287 с.
4. Винниченко, 1989: Винниченко В. К. Намисто. Київ : Веселка, 1989. 380 с.
5. Винниченко, 1993: Пригода. Український Декамерон. Київ : Довіра, 1993. Кн. I. С. 70–78.
6. Вінграновський: Вінграновський М. С. Вибрані твори. Київ : Дніпро, 2004. 832 с.
7. Голобородько: Голобородько В. Летюче віконце: Вибрані поезії. Київ : Укр. письменник, 2005. 463 с.
8. Гончар: Гончар О. Т. Собор. Київ : Дніпро, 1989. 270 с.
9. Гуцало: Гуцало Є. П. Вибрані твори: у 2 т. Київ : Рад. письменник, 1987. Т. 2. 525 с.
10. Драч: Драч І. Ф. Лист до калини. Київ : Веселка, 1994. 286 с.
11. Забужко, 1990: Забужко О. С. Диригент останньої свічки. Київ : Рад. письменник, 1990. 143 с.
12. Забужко, 2005: Забужко О. Сестро, сестро. Київ : Факт. 2005. 240 с.
13. Загребельний: Загребельний П. А. Тисячолітній Миколай. Київ : Довіра, 1994. 636 с.
14. Карпенко-Карий: Карпенко-Карий І. К. Хазяїн. Харків : Фоліо, 2006. 317 с.
15. Ковінька: Ковінька О. Чарівні місця на Ворсклі. Київ : Дніпро, 1968. 286 с.
16. Коцюбинський, I: Коцюбинський М. М. Твори в трьох томах. Київ : Дніпро, 1979. Т. 1. 317 с.
17. Коцюбинський, III: Коцюбинський М. М. Твори в трьох томах. Київ : Дніпро, 1979. Т. 3. 375 с.
18. Лавріненко: Лавріненко Ю. Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933. Київ : Смолоскип, 2002. С. 8–13.
19. Маланюк: Маланюк Є. Невичерпальність. Київ : Веселка, 2001. 318 с.
20. Неїжмак: Неїжмак В. Іменини галушки. Україна молода. 2008. 15 трав. С. 3.
21. Нема приповідки: Нема приповідки без правди. Російські прислів'я та приказки з українськими відповідниками. Київ : Дніпро, 1969. 247 с.
22. Нечуй-Левицький: Нечуй-Левицький І. С. Твори: у 3 т. Київ : Дніпро, 1988. Т. 2. 518 с.
23. Олійник: Олійник Б. І. Вибрані твори: у 2 т. Київ : Укр. енциклопедія, 2005. Т. 1. 608 с.
24. Сосюра: Сосюра В. Вибрані твори в двох томах. Київ : Наук. думка, 2000. 645 с.
25. Сухомлинський: Сухомлинський В. О. Розмова з молодим директором. Київ : Рад. школа, 1988. 284 с.
26. Старицький: Старицький М. Твори у восьми томах. Київ : Дніпро, 1965. Т. 8. 751 с.
27. Письменна: Письменна Л. М. Ліна. Київ : Рад. письм., 1983. 206 с.
28. Рогова: Рогова О. І. Тиміш Хмельниченко. Київ : Дніпро, 1991. 141 с.
29. Тракало: Тракало Я. Конструктив без самоповаги. Україна молода. 2008. 9 серп. С. 3.
30. Трублаїні: Трублаїні М. П. Шхуна «Колумб». Київ : Веселка, 1987. 367 с.
31. Тютюнник: Тютюнник Г. М. Твори: у 2 книгах. Київ : Молодь, 1984. Кн. 1. 328 с.
32. Українка Леся: Українка Леся. Твори: у 4 т. Київ : Дніпро, 1982. Т. IV. 438 с.
33. Шевчук: Шевчук В. Три оповідання з різночасся. N – був. Київ : 2008. № 7–8. С. 116–126.